

درآمدی بر روش تحقیق در علوم سیاسی

بررسی مفهوم تحقیق

اسماعیل جهان بین
کارشناس ارشد علوم سیاسی

اگرچه تفکر در مورد پدیده‌های سیاسی قدمتی طولانی دارد ولی «علم سیاست» به عنوان یک رشته علمی تنها از اوایل قرن بیستم وارد دانشگاه‌های جهان شده است. از ابتدای تولد این رشته علمی جدید، مهم‌ترین بحث در بین متفکران و دانشمندان علم سیاست، مسئله روش تحقیق و چگونگی بررسی پدیده‌های سیاسی بود.

در مقاله حاضر - صرف نظر از اختلاف نظرهای موجود در مورد چگونگی روش تحقیق در علم سیاست - بر آن هستیم تا با توجه به اصول

مشترک حاکم بر دیدگاه‌های مختلف، شیوه‌ای عملی برای تحقیق در علوم سیاسی معرفی گردد.

هدف مقاله این است که به سه پرسش اساسی در مورد تحقیق پاسخ دهد؛ که به شرح هر یک می‌پردازیم:

الف) تحقیق و ویژگی‌های آن چیست؟

واژه تحقیق، کلمه‌ای عربی است که به معانی گوناگون از جمله «درست و راست کردن» آمده است^(۱). در بحث روش تحقیق، این کلمه معادل واژه‌هایی چون «Research» و «Inquire» و به معنای پژوهش، تتبع

و پرسش کردن و تحقیق کردن می‌باشد.^(۲) تحقیق در علوم مختلف به معنای پاسخ دادن به پرسشهای مطرح شده در آن علم و یا دست کم جست و جو برای یافتن آن پاسخ‌ها می‌باشد.^(۳) تحقیق در این معنا، در واقع، آشکار کردن مطلبی تازه و کشف کردن یک دانش جدید است؛ از همین طریق است که علوم گسترش می‌یابند و هر روز دانش‌های تازه‌ای کشف می‌شوند. از این دیدگاه، تحقیق با طرح پرسش خاصی آغاز می‌شود و با پاسخ دادن به آن پایان می‌یابد. منظور از واژه تحقیق در این مقاله معنای اصطلاحی آن یعنی تحقیق علمی می‌باشد. در تحقیق علمی، همان طور که گفته شد، آغاز کار با طرح یک پرسش است، محقق بر اساس تخصص و اطلاعاتی که دارد یک یا چند پاسخ موقتی برای پرسش خود در نظر می‌گیرد (فرضیه‌ها) سپس به کمک جمع آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز سعی می‌کند تا صحت و سقم فرضیه خویش را بیازماید. در صورتی که درستی فرضیه، مورد تایید قرار گیرد، دانش جدیدی تولید شده است و تحقیق به هدف خود نائل

آمده است، البته تحقیق علمی، هیچ‌گاه قصد مجاب کردن کسی را ندارد یعنی هدف اصلی آن، اثبات فرضیه نیست و بر صحت آن نیز اصرار نمی‌ورزد بلکه در صدد آزمودن فرضیه ارائه شده است.

بنابر این، در این معنا، تحقیق یک فرایند آزمون و امتحان فرضیه است نه اثبات آن. محققان و پژوهشگران تازه کار، غالباً از نظر عاطفی خود را نسبت به اثبات فرضیه متعهد می‌دانند اما همواره باید توجه داشت که فرضیه، گزاره‌ای است که ممکن است درست یا نادرست باشد؛ البته اگر فرضیه با دقت و آگاهی کامل و با در نظر گرفتن تمام شرایط تدوین شود احتمال صحت آن بیشتر خواهد بود؛ ولی در یک تحقیق علمی، محقق هیچ تعلق خاطری به فرضیه خود ندارد و اطلاعات جمع آوری شده و شواهد عینی است که درستی و یا نادرستی فرضیه را معلوم می‌کند.

با توجه به مطالب بیان شده می‌توان تحقیق را به صورت‌های زیر تعریف کرد:

(۱) تحقیق یک فرآیند یا یک فعالیت نظام‌مند است که به کشف و

پروراندن مجموعه‌ای از دانش‌های سازمان یافته منجر می‌شود.^(۴)

۲) تحقیق عبارت است از مطالعه نظام دار یک یا چند قضیه فرضی درباره روابط احتمالی میان پدیده‌های گوناگون.^(۵)

۳) تحقیق عبارت است از جست و جوی منظم و اصولی برای کشف حقیقت.^(۶)

بنابراین، مشخص می‌شود که بر خلاف تصور رایجی که در نزد بسیاری از افراد وجود دارد، تحقیق، نوشتن یک مقاله یا یک کتاب نیست. ماهیت تحقیق؛ با نویسندگی تفاوت اساسی دارد و این دو موضوع از یک مقوله نیستند؛ اما چون در پایان هر تحقیق ممکن است محقق مایل باشد نتیجه تحقیق یا کلیه عملیات تحقیقی خود را به رشته تحریر در آورد، آگاهی از فنون و روش‌های نویسندگی برای او ضرورت پیدا می‌کند. بنابر این، لازم است هر محقق نویسنده خوبی هم باشد. به این ترتیب هر اثر تحقیقی ممکن است به صورت مقاله یا کتاب ارائه شود اما هر مقاله یا کتابی نمی‌تواند یک اثر تحقیقی محسوب شود.

فرق مطالعه و تحقیق

در حال حاضر برخی ناآگاهانه واژه تحقیق را در مواردی به کار می‌برند که موجب سوء تفاهم می‌شود؛ بدین معنی که در مواردی رونویسی از برخی از صفحات یک یا چند کتاب و چیدن آن‌ها در کنار یکدیگر را نیز تحقیق نام نهاده‌اند؛ در حالی که تحقیق یک فرآیند پیچیده‌ای است که شامل مجموعه‌ای منظم از اعمال ویژه همراه با کاربرد فنون خاص به منظور پاسخ‌گویی به یک سوال معین می‌باشد. در این فرآیند، همچنان که بیان شد، یک سؤال اساسی وجود دارد و نیز فرضیه یا فرضیه‌هایی که به آزمون گذاشته می‌شود.

بنابراین، تحقیق عبارت است از جست و جو در امری به منظور دست یافتن به واقعیت و حقیقت آن امر که دارای اصول و روش‌های مخصوص به خود نیز می‌باشد. (البته در قلمرو علوم مختلف اصول و روش‌های تحقیق از یکدیگر متفاوتند.) اما مطالعه، به معنی خواندن کتاب یا هر نوشته دیگری می‌باشد که به منظور دقت در آن و یا افزایش اطلاعات صورت می‌گیرد. اگر چه مطالعه نیز روش‌های

خاص خود را دارد و از اصول و قواعد معینی پیروی می‌کند ولی هرگز نباید این دو را به جای یکدیگر به کار برد؛ زیرا اصول و روش‌های مطالعه در مقایسه با اصول و قواعد حاکم بر تحقیق، چندان پیچیده و گسترده نیستند.

استادان در برخی از درس‌های دانشگاهی نیز، به منظور آشنا کردن دانشجویان به کتاب‌ها و منابع مختلف هر در س، از آن‌ها می‌خواهند که دربارهٔ مسأله خاصی از موضوع درسی خور گزارشی تهیه کنند؛ چنین کاری را نیز نباید یک تحقیق نامید. هدف از تهیه این گونه گزارش‌های درسی، کمک به یادگیری دانشجویان از طریق جست و جو و مطالعهٔ منابع مختلف است.

این نوع کار عملی که در اصطلاح دانشگاهی « Paper » یا مقاله یا گزارش درسی نامیده می‌شود فاقد ویژگی‌های یک تحقیق است و نباید با آن اشتباه شود. به طور کلی در مواردی که هنوز دانشجویان، درس روش تحقیق را نگذرانده‌اند، امکان تهیه یک مقاله تحقیقی وجود ندارد؛ اگر چه مراجعه دانشجویان به

کتاب‌های مختلف و تهیه گزارشی نسبت به برخی از موضوعات درسی هم امکان‌پذیر است و هم می‌تواند در فراگیری بهتر دروس مفید باشد.

ویژگی‌های تحقیق

با توجه به مباحث بالا می‌توان ویژگی‌های تحقیق را به صورت زیر خلاصه کرد:

۱) هر تحقیقی درصدد حل یک مسأله و پاسخ‌گویی به یک یا چند سؤال است.

۲) تحقیق به مراتب بالاتر از بازیابی اطلاعات یا جمع‌آوری سادهٔ آن است.

۳) تحقیق یک فرآیند چند مرحله‌ای است که مراحل مختلفی چون طرح سؤال، تدوین فرضیه و آزمون فرضیه را شامل می‌شود.

۴) تحقیق نیازمند تخصص است و هر کسی نمی‌تواند در هر زمینه‌ای تحقیق کند.

۵) هدف تحقیق کشف حقایق جدید و تولید دانش نو است (یعنی در صدد یافتن پاسخ برای مسایل حل نشده است).

۶) انجام تحقیق مستلزم دقت، تلاش، صبر و حوصلهٔ زیاد است.

۷) تحقیق در علوم مختلف به منظور دستیابی به قوانین کلی (نظریه یا تئوری) صورت می‌گیرد که به کمک آن‌ها می‌توان رویدادهای آینده را پیش بینی کرد.

۸) تحقیق به طور کلی بر استفاده از آثار و نوشته‌های سایر محققان متکی است، بنابراین، محقق باید ادبیات و منابع مربوط به موضوع تحقیق خود را بشناسد.

۹) تحقیق جدل نیست و قصد مجاب کردن کسی را ندارد، بلکه تلاشی است که برای کشف حقیقت صورت می‌پذیرد و اگر دیگران نیز همان مراحل را طی کنند به نتایج مشابه خواهند رسید.

۱۰) تحقیق، خودش پاسخ نیست بلکه تلاش و جست و جویی است برای یافتن پاسخ؛ ممکن است این تلاش به نتیجه برسد و فرضیه آن اثبات شود یا این که در پایان کار، فرضیه آن ابطال گردد.

ب) انواع تحقیق کدام است؟

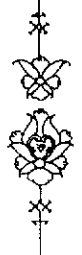
تحقیق را به صورت‌های مختلفی تقسیم کرده و انواع گوناگونی را برای آن در نظر گرفته‌اند. مهم‌ترین

تقسیم‌بندی تحقیق، تقسیم آن به دو نوع بنیادی و تار بردی است. تحقیق بنیادی به منظور ارائه نظریه‌های جدید علمی و گسترش علوم در زمینه‌های مختلف صورت می‌پذیرد.

این نوع تحقیق با هدف پروراندن نظریه‌های علمی از طریق کشف اصول یا قواعد کلی صورت می‌گیرد و به کاربرد این یافته‌ها در صحنه عمل و واقعیت کمتر توجه می‌شود. این نوع تحقیقات معمولاً در موقعیت‌های آزمایشگاهی و اغلب بر روی حیوانات انجام می‌شود. روان‌شناسان از جمله دانشمندانی هستند که به انجام این نوع تحقیقات بیشتر علاقمند هستند.^(۸)

تحقیقات کاربردی به منظور حل سریع مسائل و مشکلات و اتخاذ تدابیر لازم انجام می‌شود. این نوع تحقیق با استفاده از یافته‌های تحقیقات بنیادی در صدد حل مشکلات گوناگون بر می‌آید. به عبارت دیگر، در تحقیق کاربردی، محقق یافته‌های تحقیق بنیادی را در صحنه عمل می‌آزماید؛ بنابراین، تحقیق کاربردی بر خلاف تحقیق بنیادی که جنبه نظری دارد، بیشتر به

سمت پدیده‌های واقعی و مسایل عملی معطوف است و در شرایط غیر آزمایشگاهی و در رویارویی با واقعیات سیاسی - اجتماعی و... انجام می‌شود.^(۹)

برخی دیگر از صاحب نظران، در یک تقسیم بندی کلی، تحقیق را به دوگونه تحقیق تکوینی و تحقیق توسعه‌ای (تکاملی) تقسیم کرده‌اند. از این دیدگاه، تحقیق تکوینی به تحقیقی اطلاق می‌شود که در صدد یافتن علت تکوین و ایجاد یک پدیده یا موضوع تحقیق است؛ ولی تحقیق توسعه‌ای یا تکاملی، تحقیقی است که به دنبال فهم فرآیند و مسیری است که یک موضوع یا پدیده از آغاز تولد خود تا کنون طی کرده است. این نوع تحقیق بر آن است تا معلوم کند که، پدیده مورد نظر چه مسیری را پشت سر گذاشته و چرا چنین مسیری را طی کرده است.^(۱۰)

برخی دیگر عقیده دارند که همه مطالعات تحقیقی به صورت یکی از اشکال سه گانه تحقیق تاریخی، تحقیق توصیفی و تحقیق تجربی یا مجموعه‌ای از آنها خواهد بود. از این دیدگاه، تحقیق تاریخی، آنچه را که

وجود داشته است توصیف می‌کند؛ به عبارت دیگر این نوع تحقیق شامل بررسی، ثبت، تجزیه و تحلیل و تفسیر رویدادهای گذشته است تا به کمک آن، محقق ضمن شناخت گذشته، به شناخت وضع موجود و تا حدودی نیز به پیش‌بینی وضع آینده نایل شود.^(۱۱)

تحقیق توصیفی نیز از این دیدگاه آنچه را که هست توصیف می‌کند. این نوع تحقیق نیز شامل توصیف، ثبت و تجزیه و تحلیل شرایط موجود است. در این نوع تحقیق سعی می‌شود تا روابط میان عوامل (متغیرهای) دست کاری نشده کشف شود. در تحقیق تجربی نیز محقق در صدد مشخص کردن روابط موجود بین عوامل و متغیرهای مختلف است. با این تفاوت که در تحقیق تجربی امکان دست کاری و کنترل عوامل و متغیرهای دخیل در موضوع تحقیق یا پدیده مورد نظر وجود دارد.^(۱۲)

دانشمندان و صاحب نظران درس روش تحقیق، انواع زیادی از تحقیق را نام برده اند که بررسی همه آنها ممکن نیست؛ در یک جمع بندی می‌توان به سه نوع اصلی تحقیق اشاره

کرد. به عبارت دیگر، تحقیق در علوم اجتماعی به طور عام و علوم سیاسی به طور خاص به یکی از اشکال زیر می‌تواند وجود داشته باشد.

۱) تحقیق اکتشافی

۲) تحقیق توصیفی

۳) تحقیق تبیینی

- تحقیق اکتشافی:

هدف اصلی در تحقیق اکتشافی، شناخت وضعیتی است که درباره آن آگاهی‌های لازم وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، در این نوع تحقیق، محقق به دنبال دستیابی به اطلاعاتی است که با کمک آن‌ها می‌تواند موضوع تحقیق را به خوبی بشناسد. بنابر این، با این تعریف هر تحقیقی نیازمند انجام یک سری مطالعات اکتشافی است یعنی تحقیق اکتشافی زمینه‌ای است برای انجام تحقیقات مهم‌تر و گسترده‌تر.

برخی از صاحب نظران، تحقیق اکتشافی را تحقیق برآوردی نیز نامیده‌اند، به نظر آن‌ها در این نوع تحقیق، هیچ فرضیه‌ای پیشنهاد نمی‌شود و مورد آزمون قرار نمی‌گیرد بلکه هدف آن تنها به دست دادن برآوردی از یک مسأله خاص است.

تحقیق اکتشافی را نمی‌توان تحقیق به معنای حقیقی آن دانست، بلکه در عوض نوعی مطالعه است که باعث وسعت بخشیدن به دیدگاه‌ها و اندیشه‌های محقق می‌شود.

بنا بر این، وظیفه تحقیق اکتشافی نه رسیدگی کردن به فرضیه‌های تحقیق است و نه جمع آوری اطلاعات در مورد مسأله تحقیق، بلکه ایجاد زمینه مناسب برای درک بهتر پدیده‌های مختلف یا مسأله خاصی است که محقق، فاقد اطلاعات کافی در آن مورد است. تحقیق اکتشافی ممکن است به صورت‌های مختلفی انجام شود مانند: خواندن متون و نوشته‌های مختلف، مصاحبه با افراد، مشورت با اساتید و صاحب نظران و...

- تحقیق توصیفی

تحقیق توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف از آن‌ها توصیف کردن پدیده یا پدیده‌های مورد بررسی است. در این نوع تحقیق، توصیف و معرفی پدیده مورد نظر از طریق بر شمردن ویژگی‌ها، ابعاد و حدود آن پدیده صورت می‌پذیرد. در این نوع از تحقیق، محقق ممکن است در صدد شناسایی عوامل

و متغیرهای دخیل در یک پدیده یا موضوع خاص برآید ولی به بررسی روابط بین این عوامل و تشخیص نوع آن‌ها نمی‌پردازد. به عبارت دیگر، هدف در تحقیق توصیفی، شناسایی وضع موجود است، نه قضاوت درباره آن یا بررسی نوع روابط موجود بین عوامل و متغیرهای مختلف.

بنابر این، در یک تحقیق توصیفی، محقق الزاماً در پی کشف و توضیح روابط، همبستگی‌ها و نیز آزمودن فرضیه‌ها و پیش‌بینی حوادث و رویدادها نیست، بلکه توجه او بیشتر در جهت توصیف و گزارش نویسی از موقعیت‌ها و وقایع بر اساس اطلاعاتی است که بیشتر جنبه وصفی دارد؛ البته باید دانست که صاحب‌نظران در مورد مفهوم دقیق تحقیق توصیفی اتفاق نظر ندارند و گاهی به تعریف این نوع از تحقیق تا آن اندازه وسعت می‌دهند که شامل همه انواع تحقیق جز تحقیقات تاریخی و تجربی، می‌شود.^(۱۳) در این مقاله منظور از تحقیق توصیفی عبارت است از: توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات یک پدیده، یک موقعیت و یا یک موضوع.

- تحقیق تبیینی

این نوع تحقیق که به آن تحقیق علمی نیز گفته می‌شود، در صدد پیدا کردن روابط علت و معلولی بین متغیرهای مختلف است. البته ناگفته نماند که در علوم سیاسی یا به طور کلی در علوم اجتماعی، بررسی روابط علّی به گونه‌ای قطعی مطرح نیست - یعنی در علوم اجتماعی به طور مسامحه از روابط علت و معلولی سخن به میان می‌آید - زیرا در مورد پدیده‌های اجتماعی و سیاسی نمی‌توان به رابطه علّی دست یافت بلکه این نوع روابط همواره با درصدی از احتمال بیان می‌شود. این امر از آنجا ناشی می‌شود که پدیده‌های سیاسی و اجتماعی معمولاً تحت تأثیر عوامل و متغیرهای زیادی قرار دارند که شناسایی همه آن‌ها از عهده یک محقق علوم اجتماعی خارج است؛ به عبارت دیگر، گفته می‌شود که «اصل چند متغیری» بر پدیده‌های اجتماعی حاکم است.^(۱۴) تعریفی که از تحقیق ارائه شد در واقع تنها براننده تحقیق تبیینی است؛ زیرا تنها در این نوع از تحقیق است که مراحل کلی سه گانه سؤال، فرضیه و آزمون وجود دارد.

بنابراین، هدف اصلی یک پژوهشگر علوم سیاسی باید کسب توانایی برای انجام یک تحقیق از نوع تبیینی آن باشد.

ج) روش علمی تحقیق چیست؟

با وجود آن که همه شاخه‌های علوم مختلف، به طور کلی یا جزئی، متفاوت از یکدیگرند اما در مسیر رشد، ترقی و گسترش خود از یک شیوه مشترک به نام «روش علمی» استفاده می‌کنند. به عبارت دیگر، پیروی از روش علمی شرط «علم بودن» هر شاخه از پیکره عظیم دانش بشری است.^(۱۵) بنابر این، آنچه که همه علوم را به یکدیگر پیوند می‌دهد «متدولوژی علمی» یا «روش علمی» است.

«برتراند راسل» فیلسوف مشهور انگلیسی، روش علمی تحقیق را مشتمل بر سه مرحله اساسی و مرتبط با هم به شرح زیر می‌داند:

۱) بررسی حقایق معنادار: توجه کردن به مسایل و پدیده‌هایی که در جهان واقعی وجود دارند؛

۲) پرداختن و تدوین فرضیه‌ای که در صورت صحت، برای توجیه این

پدیده‌ها کافی خواهد بود؛
۳) استنباط نتایجی از این فرضیه که به طریق مشاهده، قابل آزمون باشد.^(۱۶)

«موريس دو ورژه» جامعه شناس فرانسوی نیز عقیده دارد که روش علمی تحقیق دارای دو عنصر اساسی است:

۱) تحقیق و مشاهده واقعیت‌ها
۲) تحلیل منظم واقعیت‌ها.^(۱۷) به عبارت دیگر، دو ورژه عقیده دارد که انجام تحقیق به روش علمی شامل دو مرحله است:

مشاهده و تحلیل. این برداشت تا حدودی به درک راسل از روش علمی نزدیک است.

کتاب‌های مختلف روش تحقیق، به صورت‌های گوناگونی از مراحل روش علمی در تحقیق سخن به میان آورده‌اند و نمی‌توان به نظر واحدی در این زمینه دست یافت. این مقاله در صدد آن است که در یک جمع‌بندی کلی سه مرحله اساسی هر تحقیق به شیوه علمی را شرح دهد:

۱) برخورد با مسأله ؛

۲) تدوین فرضیه ؛

۳) آزمون فرضیه ؛

در مرحله برخورد با مسأله
یا سؤال، موضوع تحقیق مشخص
می‌شود که این خود شامل مراحل
مختلفی است که در نهایت به بیان
دقیق سؤال و مسأله تحقیق منجر
می‌شود. در مرحله دوم به منظور
دستیابی به یک پاسخ موقتی (فرضیه)
عملیات مختلفی انجام می‌شود که
حاصل آن تدوین یک فرضیه کامل و
دقیق است. در مرحله سوم نیز
عملیات مربوط به آزمون فرضیه
آغاز می‌شود. این مرحله خود شامل
مراحل فرعی دیگری است که در
جای خود بحث خواهد شد.
در پایان ذکر این مطلب ضروری
است که معرفت یابی و شناخت
نسبت به امور مختلف، منحصر به
روش علمی نیست. روش علمی تنها
در محدوده امور تجربی عمل می‌کند
و از درک مسائل و پدیده‌های غیر
مادی ناتوان است. بنابراین، وقتی گفته
می‌شود که فلان قضیه را نمی‌توان به
روش علمی ثابت کرد، هرگز منظور
نفی یا تحقیر آن قضیه نیست بلکه بر
عکس، تاکید و اعتراف بر عجز و
ناتوانی و محدودیت روش علمی
است. ایمن مسطلب در مورد

معرفت‌هایی که از طریق وحی، تعقل
صرف یا الهام و اشراق برای انسان
حاصل می‌شود نیز صادق است.
بنابراین، دسترسی به شناخت و
معرفت و به طور کلی حقیقت‌جویی
راه‌های مختلفی دارد که روش علمی
تنها یکی از آن راه‌هاست البته باید
توجه داشت که در بررسی مسایل
سیاسی از روش علمی تحقیق استفاده
خواهیم کرد.

گفتنی است به طور کلی علم را
می‌توان به دو دسته تقسیم کرد (۱)
علم لدنی (شهودی یا حضوری) و (۲)
علم اکتسابی (حصولی). علم لدنی
علمی است که نیاز به آموزش و
فراگیری ندارد. این نوع علم را به
ذات پروردگار متعال منسوب می‌کنیم
و هم اوست که این نوع علم را به هر
کس و به هر اندازه که بخواهد عطا
می‌کند. از این نوع علم به انبیاء الهی و
ائمّه علیهم السلام داده شده است.
البته علم لدنی می‌تواند شامل امور
تجربی هم بشود و پدیده‌های مادی را
هم در بر بگیرد.

علم اکتسابی یا حصولی، با واسطه و
از طریق اسباب و مجاری خاص خود
از خداوند متعال به انسان می‌رسد.

این نوع علم به تمام انسان‌ها عطا شده است و هرکس که در راه به دست آوردن آن کوشش کند به درک آن نایل خواهد شد.

این علم را می‌توان از طریق آموزش کسب کرد و به دیگران نیز انتقال داد. روش تحقیق به شیوه علمی نیز در همین مقوله از علم قرار می‌گیرد.

■ پی‌نوشت‌ها:

- ۱- فرهنگ بزرگ جامع نوین، احمد سیاح، جلد اول، چاپ نهم، تهران، ۱۴۱۸ هجری قمری، ص ۲۷۹. ذیل کلمه حق.
- ۲- فرهنگ فشرده انگلیسی به فارسی، عباس آریانپور کاشانی، و منوچهر آریانپور کاشانی، چاپ چهارم، امیرکبیر، تهران، ۲۵۳۷، ذیل واژه‌های Reserch و Ixquire.
- ۳- یک کتاب در یک مقاله: رساله نویسی، محمد رضا فخر روحانی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال دوم، شماره پنجم (زمستان ۱۳۷۴)، ص ۸۹ در این مقاله کتاب جرج واتسون با عنوان رساله نویسی مورد نقد و بررسی قرار گرفته است و خلاصه‌ای از بخش‌ها و فصل‌های مختلف آن آورده شده است.
- ۴- روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، جان بست، ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی، چاپ ششم، انتشارات رشد، تهران، ۱۳۷۴، ص ۳۵.
- ۵- شناخت روش علمی در علوم رفتاری (پایه‌های پژوهش)، حیدر علی هومن، چاپ دوم - نشر پارسا، تهران، ۱۳۷۴، ص ۱۴.
- ۶- راهنمای پژوهش و اصول علمی مقاله نویسی، بهرام طوسی، انتشارات ترانه، مشهد، ۱۳۷۳، ص ۱۹.
- ۷- چگونگی انجام مطالعات اجتماعی، مهدی طالب، انتشارات امیر کبیر، تهران،

۱۳۶۹، ص ۳۵.

۸- روش های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی؛ با تأکید بر علوم تربیتی، عزت الله نادری و مریم سیف نراقی. چاپ هشتم، دفتر تحقیقات و انتشارات، تهران، ۱۳۷۴، ص ۳۶.

۹- همان، ص ۳۷. و روش های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، ص ۳۹.

۱۰- روش تحقیق در علوم سیاسی، قاسم افتخاری (جزوه درسی منتشر نشده)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

۱۱- روش های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، ص ۴۴.

۱۲- همان منبع.

۱۳- روش های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، ص ۷۲.

۱۴- شناخت روش علمی در علوم رفتاری، ص ۸۲.

۱۵- همان منبع، ص ۴.

۱۶- «تحقیق چیست؟»: تنویر جایگاه طرح پژوهش و مراحل علمی تهیه و تدوین آن در فرآیند تحقیقات علوم انسانی» محمد ستوده کار، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۳۱، ص ۲۲۹.

۱۷- روش های علوم اجتماعی، موریس دو ورژه، ترجمه خسرو اسدی، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۲، ص ۷۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

